

Η ΕΥΠΟΪΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (1861-1922).
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΕΥΤΕΝΙΔΗ*

Η θέση που κατείχε η Κωνσταντινούπολη αλλά και ολόκληρη η περιοχή της Μικράς Ασίας στο πνευματικό γίγνεσθαι του ευρύτερου Ελληνισμού, από το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα έως το 1922, αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης. Μετά την έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν (1856)¹ τα πρώτα αποτελέσματα της φιλελευθεροποίησης έγιναν ορατά στην ελληνική μειονότητα με την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, το 1861² [στο εξής: Ε.Φ.Σ.Κ.]. Η ίδρυση του συλλόγου αυτού κρίθηκε αναγκαία, αφού στην ουσία υπήρξε εκτελεστικό όργανο για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας³, που είχε κυριαρχήσει σε όλη την έκταση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Η Μεγάλη Ιδέα από την επίσημη προβολή της, το 1843⁴, μεταλλασσόταν διαρκώς, για να εκφράζει είκοσι χρόνια αργότερα, το 1863, την ειρηνική κατάκτηση της Ανατολής με τη διάδοση της ελληνικής παιδείας⁵. Για την πραγματοποίηση του σχεδίου αυτού συστήθηκαν τότε και άλλοι μικρότεροι σύλλογοι ή σωματεία στην Ελλάδα και στη Μι-

* Εκτός από τη μεγάλη προσφορά του Παναγιώτη Κοντού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αφορμή για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας μου έδωσε η περίφημη ξενάγησή του στο πλαίσιο εκδρομής στη Ναύπακτο και ιδιαίτερα η αναφορά του στην ευποιία, χάρη στην οποία υπάρχουν εκεί σήμερα σχολεία, εκκλησίες, η Βιβλιοθήκη και άλλα ευαγή ιδρύματα. Η εκδρομή, διήμερη, στη Ναύπακτο και το Μεσολόγγι, πραγματοποιήθηκε από τον Σύλλογο μελών ΔΕΠ της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, τον Φεβρουάριο 2003.

1. Με την έκδοση αυτού του διατάγματος παραχωρούνταν στις μειονότητες ίσα δικαιώματα με τους Μουσουλμάνους. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Σβολόπουλος *Κωνσταντινούπολη 1856-1908. Η ακμή του ελληνισμού*. <Εκδοτική Αθηνών>, Αθήνα 1996, σελ. 25-26.

2. Βλ. Τατιάνα Σταύρου, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος. Το Υπουργείον Παιδείας τον αλύτρωτον Ελληνισμό*, Αθήνα 1967.

3. Ο.π., σελ. 18. Βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*. Νεοελληνικά Μελετήματα 7. <Ερμής>, Αθήνα 1982, σελ. 399.

4. Βλ. σχετικά Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα 1970.

5. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*

κρά Ασία⁶. Ιδιαίτερα, στη Μικρά Ασία παρατηρήθηκαν απ' άκρη σ' άκρη κινήσεις, που σκοπό είχαν να στηρίξουν και να ενισχύσουν τις δραστηριότητες του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου. Μία από τις ενέργειες, που εμφανίστηκαν ουραγοί του, ήταν η ευποιία⁷.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι όλες οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες, που παρατηρούνταν εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τελούσαν υπό τη σκέπη της Μεγάλης Εκκλησίας. Η επιρροή της εκτεινόταν ακόμη και στο απελευθερωμένο ελληνικό κράτος. Αντιπροσωπευτική είναι η περίπτωση του Δημητρίου Βικέλα, ο οποίος, έχοντας στενούς δεσμούς με την Πόλη⁸, εν όψει του πρώτου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου που θα διοργάνωνε το 1904 στην Αθήνα, θεώρησε καθήκον του να ζητήσει επισήμως την ευλογία του Οικουμενικού Πατριάρχη για την επιτυχία του⁹.

Η ευποιία παρατηρήθηκε και στην Αρχαιότητα. Κατά τον Αριστοτέλη «ακολουθεί τη ελευθεριότητα [...] και [η] ευαγωγία, και [η] φιλανθρωπία, και το είναι ελεητικόν, και φιλόφιλον και φιλόξενον και φιλόκαλον [...]». Αρετής δε εστί το ευεργετύν τους αξίους και το φιλείν τους αγαθούς¹⁰. Στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους αποτέλεσε κύρια ασχολία βασιζόμενη σε ευαγγελικές ρήσεις, όπως τη γνωστή. «Αγαπάτε αλλήλους» και την αποστολική «της ευποιίας [...] μη επιλανθάνεσθε· τοιαύταις γαρ θυσίαις ευαρεσείται ο θεός»¹¹. Τόσο κατά τη βυζαντινή περίοδο όσο και κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας κατευθύνθηκε και ενισχύθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο για να επικουρήσει τις ορθόδοξες κοινότητες. Τον δέκατο ένατο αιώνα το έργο της ευποιίας ανέλαβαν και τα σωματεία, μεταξύ των οποίων πρωτοστατούσε ο Ε.Φ.Σ.Κ.. Το 1863, χρονιά κατά την οποία η ευποιία αποκτούσε δυναμική σε ολόκληρη την Ανατολή, οι αγαθοεργίες

6. Το 1873 στην Κωνσταντινούπολη και στα περίχωρά της αριθμούνταν 25 σύλλογοι και λέσχες. Υπήρχαν επίσης 25 σύλλογοι και αδελφότητες στις επαρχίες, 2 στις Ηγεμονίες και 7 στην Ελλάδα. Οι σπουδαιότεροι από τους συλλόγους ήταν στην Κωνσταντινούπολη ο "Ηπειρωτικός" και στην Αθήνα ο "Παρνασσός", ο "Βύρων" και η "Εταιρεία των Φύλων του Λαού". Βλ. Τατιάνα Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 89-91 και Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 400.

7. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σελ. 401.

8. «Και ούτε είμαι ξένος εδώ. [...] Αλλαχού είδα κατά πρώτον το φως. Αλλά πενταετή με έφερον εδώ επανελθόντες και πάλιν οι γονείς μου, και εις την πόλιν ταύτην διήλθα της παιδικής μου ηλικίας τα έτη». Δημήτριος Βικέλας, "Περί Αγωγής". (Ανεγνώσθη εν τη ΑΝΘ' συνεδρίασει της 22 Οκτωβρίου 1890). [Πρώτη δημοσίευση], Ε.Φ.Σ.Κ. 22 (1891) 160. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη ζωή του στην Πόλη βλ. Δ. Βικέλας, *Η ζωή μου. Παιδικαί αναμνήσεις-Νεανικοί χρόνοι*. "Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων", Εν Αθήναις 1908, σελ. 28-46, 97-106 και 161-173.

9. Βλ. στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" του περ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* [στο εξής: *ΕΑ*], 27 (1903) 253 και 388.

10. Αριστοτέλους, *Περί Αρετών και Κακιών*. Πλήθωνος *περί Αρετών*. Recensuit Eduardus Falconer. Coll. Merton. Apud Oxon. Portionifta. Oxonii, e Theatro Scheldoniano, Impensis Jacobi Fetcher, London MDCCCLII, p.28 κ.εξ.

11. *Προς Εβραίους*, 13,16. Κατά την κριτική έκδοση των Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart¹⁰1988.

είχαν χαρακτήρα καθαρά φιλανθρωπικό και εμφανίστηκαν ως πράξεις μεμονωμένων ατόμων ή προσέλαβαν τη μορφή εράνων για τη συντήρηση των τότε ιδρυμένων φιλανθρωπικών καταστημάτων¹². Αργότερα επιτελούνταν για εκπαιδευτικούς σκοπούς έως το 1880, οπότε ιδρύθηκε επίσημα η "Φιλεκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότης" με την ευαγγελική προσωνυμία "Αγαπάτε αλλήλους"¹³. Παρουσιάστηκε τότε για πρώτη φορά ένα οργανωμένο σχέδιο αγαθοεργιών, μέσω ενός συγκεκριμένου και μόνιμου φορέα. Το σχέδιο αυτό ήταν σύλληψη του φωτισμένου Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', κατά την πρώτη πατριαρχεία του (1878-1884)¹⁴, για την υλοποίηση του οποίου φρόντισαν επιφανείς, ευκατάστατοι ομογενείς. Ο Μηνάς Χαμουδόπουλος, αρθρογράφος της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, δημοσιογραφικού οργάνου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, από τα πρώτα ήδη τεύχη της¹⁵ αναφερόμενος στην παραπάνω αδελφότητα σημειώνει: «*Η Αδελφότης [...] ει και υστερεί των Συλλόγων [...] ουκ απολείπεται όμως αυτών εν τη αντιποιήσει της τιμής, ήν η φιλογενής ενέργεια ως αναφαίρετον κλήρον τω επιδιώκοντι ταύτην επάγεται· μηνών γαρ μόλις αριθμούσα βίον, εκράτνε το έργον της των Συλλόγων ενεργείας και δραστικώτεραν παρέσχεν ώθησιν εις την επ' αγαθούς αρξαμένην πνευματικήν αναγέννησιν. Οι της Αδελφότητος ταύτης μεγάτιμοι ιδρυταί [...] εσκεφθήσαν ότι προς αποτελεσματικήν ενέργειαν ουκ αρκούσιν αι παροτρύνσεις μόναι ή αι μεμερισμένοι προσπάθειαι, αλλά γενική τις ώθησις, επισχυομένη και δι' υλικής συνδρομής. Επήλθον τοίνυν και επέρχονται επίκουροι των κοινοτήτων, όσαι εξ ανεχειάς αμελώσι της καλλιέργειας των γραμμάτων και υστερώσιν εν τη πνευματική παλιγγενεσία τη απανταχού της Ανατολής ανατελλούσῃ*»¹⁶. Οι αποκαλούμενοι "Εθνικοί Ευεργέτες" ενεργούσαν βάσει του οργανωμένου σχεδίου της Εκκλησίας και πάντοτε ύστερα από πρόσκλησή της. Εκείνο που γίνεται γνωστό στη συνέχεια της παραπάνω αναφοράς, είναι ο επικουρικός χαρακτήρας της Αδελφότητας στους Συλλόγους και κυρίως στον Ε.Φ.Σ.Κ.¹⁷, τον οποίο η Τατιάνα Σταύρου εύστοχα χαρακτήρισε ως το Υ-

12. Βλ. Μ[ηνάς] Δ. Χ[αμουδόπουλος], "Φιλανθρωπικά Καθιδρύματα", *ΕΑ*, 1 (1880) 75-77 και 86-89.

13. Βλ. Μ[ηνάς] Δ. Χ[αμουδόπουλος], "Η Φιλεκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότης", *ό.π.*, σελ. 85-86. Βλ. επίσης το ίδιο και στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της *ΕΑ*, 25 (1901) 390.

14. Για την πρωτοβουλία αυτή του Ιωακείμ Γ' βλ. [Ανυπόγραφο], "Επί τη εκλογή της Α.Θ.Π. του Οικουμ. Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ' (το δεύτερο)", *ό.π.*, σελ. 202. Για τον Ιωακείμ Γ' βλ. Κώστας Σπανούδης, *Ιστορικά Σελίδες. Ιωακείμ Γ', Κωνσταντινούπολις 1902*. Βλ. επίσης Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, Αθήνα ²1996, σελ. 626-628.

15. Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1880 με πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'.

16. Μ[ηνάς] Δ. Χ[αμουδόπουλος], *ό.π.*, σελ. 85.

17. «*Παισιγνώστων ουσών των υπηρεσιών, ας ο τε Φιλολογικός της πρωτευούσης Σύλλογος [...] και οι εν ταις επαρχίαις σύλλογοι συνεισήνεγκον και συνεισφέρουσιν εις την παλιγγενεσίαν των γραμμάτων εν τη Ανατολή [...] περί δε της Αδελφότητος πραγματευόμενοι, της επελθούσης εις επίρρωσιν των ενεργειών και προσπαθειών αυτών*» αναφέρεται στο ίδιο άρθρο, *ό.π.*

πουργείο Παιδείας του Αλύτρωτου Ελληνισμού¹⁸. Η Αδελφότης απέκτησε ιδιαίτερη σπουδαιότητα για τη συνδρομή της στην εκπαίδευση.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα ανώνυμος αρθρογράφος επισήμαινε ότι η "Εκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότητα" συστήθηκε από τον Ιωακείμ Γ' «προς επίρρωσιν των εν τε τη πρωτευούση και αλλαχού Σχολών»¹⁹. Πρώτος πρόεδρος της Αδελφότητας αναφέρεται ο μεγαλοτραπεζίτης Ευστάθιος Ευγενίδης (1841-1913)²⁰. Μεταξύ των ονομάτων των ευεργετών που απάρτιζαν την Αδελφότητα, απαντούν το όνομα του Ανδρέα Συγγρού και τα ονόματα των οικογενειών Ζωγράφου, Ζαρίφη, Στεφάνοβικ Σκυλίτση και άλλων. Εκ πρώτης όψεως τα ονόματα αυτά δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τα νεοελληνικά γράμματα. Είναι ωστόσο χρήσιμο να επισημανθεί η οικονομική στήριξη, που παρείχαν οι ευεργέτες αυτοί σε Νεοέλληνες λογοτέχνες. Θα αναφέρω εδώ το παράδειγμα του Αχιλλέα Παράσχου, ο οποίος για τον θάνατο του Δημητρίου Στεφάνοβικ Σκυλίτση²¹ έγραφε στον Νεολόγο της Κωνσταντινούπολης: [...] «Ευγνώμων προς τον πατέρα και αδελφόν του μακαρίτου Δημητρίου Σκυλίτση, έγραψα προς αυτόν ελεγείον, όπερ σας παρακαλώ να δημοσιεύσητε εις τον Πανελλήνιον Νεολόγον υμών. Δεν το εδημοσίευσα εις τας Αθήνας, διότι με φαίνεται ότι εις την Πόλιν έπρεπε να δημοσιευθή»²². Πολύ περισσότερο ενδεικτικοί της ευγνωμοσύνης του Παράσχου για τον αποθανόντα, αλλά και για τη γενικότερη προσφορά της οικογένειας Σκυλίτση, είναι οι στίχοι του ποιητή:

[απόσπασμα] [...] Για το μεγάλο του πατέρα, που 'γνώρισα ένα καιρό

18. Όπως στη σημείωση αρ. 2.

19. [Ανυπόγραφο], "Επί τη εκλογή της Α.Θ.Π. του Οικουμ. Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ' (το δεύτερο)", ό.π.. Οι μαρτυρίες της ΕΑ δεν ενθαρρύνουν, πιστεύω, απόψεις ότι Πατριάρχες όπως ο Ιωακείμ Β' και Ιωακείμ Γ' ήταν εξαρτημένοι από μεγάλους εθνικούς ευεργέτες. Βλ. σχετικά Δημήτρη Σταματοπούλου, "Ο Μ. Γεδεών και η επαναδιοργάνωση του οικουμενιστικού μοντέλου", στο Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας. Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης 3-6 Οκτωβρίου 2002, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 380-381.

20. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Εκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότης Αγαπάτε αλλήλους", ό.π., 20 (1897) 355. Βλ. επίσης στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά", ό.π., 25 (1901) 390. Βιογραφικά του Ευστ. Ευγενίδη δημοσιεύονται με αφορμή τον θάνατό του στην ΕΑ. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Ευστάθιος Ευγενίδης", [Νεκρολογία], ό.π., 37 (1913) 456. Για τους ομογενείς τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη, στο τέλος του δέκατου ένατου και αρχές του εικοστού αιώνα, βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, ό.π., σελ. 70-72.

21. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Δημήτριος Στεφάνοβικ Σκυλίτσης", [Νεκρολογία], Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθέωρησις, τ. Γ', τχ. 5 Δεκεμβρίου 1893, σελ. 93, όπου σημειώνονται μεταξύ άλλων και τα εξής: «της οικογενειακής δ' αρετής του εν αφανεία το αγαθόν πράττειν μετέχων και αυτός έχαιρεν, ότε τούτο έπραττεν εν αγνοία και αυτού του ευεργετούμενου, ει δυνατόν...», επιβεβαιώνοντας έτσι τους στίχους του Παράσχου. [Σε όλα τα αποσπάσματα και τους τίτλους των έργων που δημοσιεύονται εδώ, τηρείται η ορθογραφία και η στίξη των συγγραφέων τους].

22. Αχιλλέας Παράσχος, [Επιστολή], Αθήναι, 11 Δεκεμβρίου 1893, περ. Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθέωρησις, τ. Γ', αρ. 7, 19 Δεκεμβρίου 1894, σελ. 139.

Και για το καρδιακό αδέλφι, φιλώ το μαύρο του σταυρό.
Θυμάται η ευγνωμοσύνη... τη μνήμη έχει 'ς την καρδιά,
Σαν το λουλούδι, όπου έχει 'ς τα φύλλα του τη μυρωδιά.
[...]

Όλα 'ς το μνήμα λιώνουν μέσα· όλα ο τάφος τα ροφά
Όμως δεν λιώνει και το χέρι, που τρέφει το φτωχό κρυφά [...].
Κ' Εκείνου τώρα θενά λιώση μέσα 'ς το μνήμα το κορμί,
Όμως το χέρι του θα μείνη, όπου εμοίραζε ψωμί.
Και ήταν φως 'ς τον τυφλωμένο, μανούλα για τα ορφανά, Κλει-
στό 'ς τη λάμψη της ημέρας και ανοιχτό 'ς τα σκοτεινά [...]. Και
τώρα πεπε σαν φως τη νύχτα μεσ' 'ς το σκοτάδι ο Λαός
Δεν τώβλεπαν εφημερίδες... τώβλεπε μόνον ο Θεός!²³.

Ένα άλλο παράδειγμα λογοτέχνη, ο οποίος όφειλε ευγνωμοσύνη σε ευκα-
τάστατο ομογενή της Κωνσταντινούπολης, είναι εκείνο του Γεωργίου Βιζυηνού,
ο οποίος, ύστερα από μεσολάβηση του δασκάλου του Γεωργίου Χασιώτη, σπού-
δασε με έξοδα του ευεργέτη Γεωργίου Ζαρίφη²⁴. Το 1881 ο Βιζυηνός αφιέρωνε
στον γενναιότατο και μεγάλθυμο προστάτη του την ακόλουθη ευχαριστήρια ωδή:

[απόσπασμα]

Τα φουντωτά του χλωρά κλαδάκια
σκεπάζουν μάναις με τα παιδάκια
κρύπτουν το έρημο και το ορφανό.
"Ευγνωμοσύνη!" "Χάρη μεγάλη!"
σε κάθε φύλλο κρυμμένο ψάλλει
ένα χαρούμενο μικρό πτηνό.

[...]

Σαν είδε τέτοιο πυκνό Πλατάνι,
μικρή κινύρα στο χέρι πιάνει,
χλωμά τα χείλη του πικροκινεί,

23. Αχιλλέας Παράσχος, "Ελεγείον εις τον Δημήτριον Στεφάνοβιχ Σκυλίτην", περ. *Νεολόγου* Εβδομαδιαία Επιθέωρησις, τ. Γ', αρ. 7, 19 Δεκεμβρίου 1894, σελ. 139-140. [Πρώτη δημοσίευση]. [Τώρα Αχιλλέως Παράσχου, *Ανέκδοτα Ποιήματα*, τόμος δεύτερος, τύποις Παρασκευά Λεωνή, Αθήνησι 1904, σελ. 308-310].

24. Βλ. για το θέμα αυτό Γ. Θ. Ζώρας, *Ο Ελληνικός Ρομαντισμός και οι Φαναριώται*, Αθήναι 1964, σελ. 290. Με δαπάνες του Γ. Ζαρίφη ο Βιζυηνός τύπωνε τις πρώτες ποιητικές συλλογές του. Βλ. Γεωργίου Μ. Βιζυηνού, ιεροσπουδαστού της εν Χάλκη Θεολογικής Σχολής *Ποιητικά Προτώ-
λεια*. Εξεδόθησαν δαπάνη φιλοκάλου τινός ομογενούς. Τύποις "Βυζαντίδος", Εν Κωνσταντινου-
πόλει 1873. [Πρώτη έκδοση]. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τους χορηγούς του Βιζυηνού
και ιδίως για τον Γ. Ζαρίφη βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, "Εισαγωγή. Οι μύθοι της ζωής και του
έργου του Γ. Μ. Βιζυηνού", στο Γ. Μ. Βιζυηνού, *Τα Διηγήματα*. <Ιδρυμα Κώστα και Ελένης Ου-
ράνη>, Αθήνα 1991, σελ. 17-21. Βλ. επίσης του ίδιου, "Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896)" στο *Οι μά-
σκες του ρεαλισμού. Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*. Α' τόμος. Εκδόσεις Κα-
στανιώτη, Αθήνα 2003, σελ. 419-420.

*και σ' ένα ήχο φαρμακεμένο
τραγούδι ψάλλει τ' ωρφανεμένο
με συχνοκλαίουσα ψιλή φωνή.*

*Εδώ κουρνιαρίζει κάθε πουλάκι!
Εδώ φωλιάζει κάθ' αηδονάκι!
Εγώ το δύστυχο που θα χωθώ;
Η μαύρη νύχτα σαν πικροφθάση
ποιο θείο χέρι θα με σκεπάση
κ' εμένα τ' άχαρο να μη χαθώ;*

*Μα το Πλατάνι με χάρι γέρνει,
και σ' ένα φύλλο χλωρό του παίρνει
μαζή με τ' άσμά του και το πουλί,
που τόρα ψάλλει σ' ένα κλωνί του
την αρετή του, την καλλονή του,
με αγαλλίασι και συστολή²⁵.*

Ανάμεσα στους παραπάνω ευεργέτες απαντά συχνά και το όνομα του Δημοσθένη Ευγενίδη, αδελφού του Ευστάθιου²⁶. Ο Δημοσθένης γίνεται ευρύτερα γνωστός το 1873 ως τακτικό μέλος του Ε.Φ.Σ.Κ.²⁷ και το 1877 ως αρωγός στην προσπάθεια ενίσχυσης των ταμείων των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων ανάμε-

25. Ο ευγνώμων Γ. Μ. Βιζυηνός, "Τω γενναιοτάτω και μεγαθύμω προστάτη μου κυρίω κυρίω Γ. Ζαρίφη, Ωδή Ευχαριστήριοσ". ΕΑ, τ. 1, τχ. 20, 18 Φεβρουαρίου 1881, σελ. 334. Όταν παρέδωσα την εργασία μου στον επιμελητή του τόμου κ. Ι. Προμπονά περί τα τέλη Οκτωβρίου 2003, επισήμανα ότι το παραπάνω ποίημα του Γ. Βιζυηνού παρέμενε αθησαύριστο. Το είχα εντοπίσει ύστερα από αποδελτίωση σαρανταδύον τόμων της ΕΑ, όπως άλλωστε αποδεικνύεται από τη βιβλιογραφία που δημοσιεύεται εδώ. Τον Νοέμβριο 2003 κυκλοφόρησε από το Ίδρυμα Ουράνη τα *Ποιητικά Άπαντα* του Γ. Βιζυηνού, με την επιμέλεια της Έλενας Κουτριάνου. Το έως τότε αθησαύριστο ποίημα συμπεριλαμβάνεται. Βλ. Γ. Μ. Βιζυηνού, Τα Ποιήματα. Φιλολογική επιμέλεια Έλενα Κουτριάνου, τόμος Β'. <Νεοελληνική Βιβλιοθήκη. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη>, Αθήνα 2003, σελ. 51-55. Σχολιάζοντας το παραπάνω ποίημα η Έλενα Κουτριάνου μεταξύ των άλλων αναφέρει και τα εξής: «Από πληροφορία της Κομνηνής Πηδώνια, το ποίημα ανακοινώθηκε στο Κυριακή Μαμώνη, Από την ποίηση του Γ. Βιζυηνού, Μεταγραφές-μελοποιήσεις-ακατάγραφα ποιήματα (Με νέες μαρτυρίες), Νέα Εστία 140. 1664. 1 Νοεμ. 1996, σσ. 1415». Ο.π., τόμος Γ', σελ. 215. Πολλά ποιήματά του έχει αφιερώσει ο Γ. Βιζυηνός στον Γ. Ζαρίφη, όπως "Γεωργίω Ζαρίφη, τω σεβαστώ κηδεμόνι (Κατά την 23^{ην} Απριλίου 1881)", "Προσευχή. Υπέρ του σεβαστού κηδεμόνος Γεωργίου Ζαρίφη (Κατά το μεσονύκτιον της 28^{ης} Ιουνίου 1881 εν Παρισίοις)", "Η βαρκούλα. Κυρίω Γεωργίω Ζαρίφη, τω σεβαστώ κηδεμόνι. (κατά την πρώτην Ιανουαρίου 1882)", "Γεωργίω Ζαρίφη, τω σεβαστώ κηδεμόνι (Διά την 23^{ην} Απριλίου 1882)". Βλ. Τα Άπαντα του Γεωργίου Βιζυηνού, Πρόλογος Σπύρου Μελά. Εισαγωγή Κλ. Παράσχου, Κ. Μαμώνη. Επιμέλεια Κ. Μαμώνη. Εκδ. οίκος "Βιβλος", [Αθήναι 1955]. Σχετικά με τα άπορα παιδιά που αναφέρονται στην Ωδή του Γ. Βιζυηνού, όπως και στο παραπάνω απόσπασμα του Αχ. Παράσχου, προσφιλές θέμα των ρομαντικών της Αθήνας, βλ. Μαρία Δημάκη-Ζώρα, Σ. Ν. Βασιλειάδης. Η ζωή και το έργο του. <Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη>, Αθήνα 2002, σελ. 80-88.

26. Σχετικά με τη συγγένεια των δύο ανδρών βλ. ενδεικτικά στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, 27 (1903) 346 και 452, καθώς και στην αναγγελία του θανάτου του Δημοσθένη: "Δημοσθένης Ευγενίδης", δ.π., 35 (1911) 244.

27. Βλ. "Τακτικά μέλη" στον περιοδικό ο εν ΚΕΦΣ, 9 (1875) ζ'.

σα σε άλλους ευεργέτες, οι οποίοι είχαν κληθεί από το Πατριαρχείο για τον σκοπό αυτόν²⁸. Ο Ευστάθιος, για τον οποίο γίνεται λόγος εδώ, υπήρξε κατ' αρχάς ένα από τα πρώτα τακτικά μέλη του Ε.Φ.Σ.Κ., από το περιοδικό του οποίου αντλούνται και οι πρώτες πληροφορίες για το άτομό του. Ως τραπεζίτης αναφέρεται ήδη από το 1871²⁹. Η απώτερη καταγωγή του ήταν από τη Χίο³⁰ και είχε γεννηθεί στα Ταταύλα της Κωνσταντινούπολης³¹. Η μορφή του Ευστάθιου Ευγενίδη με έχει απασχολήσει και άλλοτε³², επειδή, λόγω της πλούσιας προσφοράς του στον Ελληνισμό της Ανατολικής Θράκης, της Μικράς Ασίας και του Πόντου, κατά το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα και τις αρχές του εικοστού, συγχέεται από νεότερους μελετητές με τον γνωστό εθνικό ευεργέτη Ευγένιο Ευγενίδη³³. Με τη ζωή και το έργο του Ευγένιου έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί ιστορικοί και βιογράφοι³⁴. Απεναντίας, βιογραφικά στοιχεία του Ευστάθιου δημοσιεύονται μόνο στην ΕΑ³⁵. Έτος γέννησής του υπολογίζεται το 1841, αφού το 1913 η ΕΑ αναφέρει ότι πέθανε στο Παρίσι, σε ηλικία εβδομήντα δύο ετών³⁶. Σκοπός, ωστόσο, της μελέτης αυτής δεν είναι η βιογραφία του, αλλά η παρουσίαση της προσφοράς του στην παιδεία της Κωνσταντινούπολης και του Πόντου, την περίοδο που ερευνούμε. Αναφορές στο όνομα του Ευστάθιου Ευγενίδη γίνονται πολύ συχνά στις σελίδες του περιοδικού ΕΑ και του περιοδικού *ο εν ΚΕΦΣ*. Η πρώτη εί-

28. Βλ. Μ[ηνάς] Δ. Χ[αμουδόπουλος], "Φιλανθρωπικά Καθιδρύματα", *ό.π.*, 1 (1880) 86.

29. Βλ. "Τακτικά μέλη" *ό.π.*

30. Βλ. [Ανυπόγραφο], Η δωρεά του ευγενεστάτου κ. Ε. Ευγενίδου προς την ομογενή κοινότητα Προύσης, ΕΑ, 26 (1902) 180. Για τη σχέση της νήσου Χίου με την Κωνσταντινούπολη βλ. Πάνος Γ. Νικολόπουλος, "Χίου Μητρόπολις", *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 12 (1968) 132-135.

31. Βλ. Μελισσηνάς Χριστόδουλος (δ.ν.), *Τα Ταταύλα ήτοι Ιστορία των Ταταούλων*. Τύποις Α. Α. Κορομηλά, εν Κωνσταντινουπόλει 1913, σελ. ζ'.

32. Βλ. Βούλα Ποσάντζη, "Η Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου της Κωνσταντινούπολης (1909-1925)" περ. *Ακμή* (Λευκωσίας), τχ. 36 (1998) 443-456, καθώς και ανάτυπο από το ίδιο περιοδικό. [Στο εξής Ποσάντζη, ΕΣΓΕ].

33. Βλ. σχετικά τα εξής: 1) Κωνσταντίνος Σβολόπουλος *ό.π.*, σελ. 90. 2) Χάρης Εξερχτόγλου, "Η Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου: Ζητήματα σχετικά με την ίδρυση και τη λειτουργία της", *Πόλη και Παιδεία. Η ελληνική Παιδεία στην Κωνσταντινούπολη τα τελευταία 200 χρόνια*. [Πρακτικά διήμερου Συμποσίου] *Πόλη και Παιδεία*. <Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών>, Αθήνα 1997, σελ. 27. 3) "Σχολές ιδιωτικές", στο «Πέραν. Το Σταυροδρόμι της πολιτικής Ρωμιοσύνης» Ε-πιμέλεια Ακύλας Μήλλας, *εφ. Η Καθημερινή* επτά ΗΜΕΡΕΣ, Κυριακή 6 Οκτωβρίου 2002, σελ. 25. 4) Σούλα Μπόζη, Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου-Πέραν. <Ελληνικά Γράμματα>, Αθήνα 2002, σελ. 153.

34. Για τον Ευγένιο Ευγενίδη βλ. τα εξής: 1) Abelardo Arias - Γ. Δ. Χουρμουζιάδης, *Ευγένιος Ευγενίδης*, Αθήνα 1975 2) Α. Σώκος, *Ο "Ποντοπόρος" Ευγένιος Ευγενίδης*. Βιογραφικά Θέματα 5, Αθήνα 1977.

35. Βλ. σημείωση, αρ. 20β. Αναφορά στο όνομα του Ευστάθιου Ευγενίδη γίνεται παρεμπιπτότως στο *Μέγα Βιογραφικό Λεξικό*, στο λήμμα "Λιβανός Γεώργιος". Σύντομη αναφορά στο όνομά του κάνει και ο Παντελής Κοντογιάννης στο βιβλίο του *Εθνικοί Ευεργέται*. <Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων>, εν Αθήναις 1908, σελ. 77. Δύο επιστολές του Ευστάθιου Ευγενίδη σχετικά με τα Εκπαιδευτήρια της Προύσης υπάρχουν στο αρχείο του *Περικλή Φωτιάδη*, το οποίο δωρήθηκε στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

36. Όπως στη σημείωση, αρ. 20β.

δηση που έχει έως τώρα εντοπιστεί σχετικά με την αρωγή του στην εκπαίδευση, είναι η συνεισφορά του στο Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο, το 1890³⁷. Το παρθεναγωγείο αυτό είχε ιδρυθεί μεταξύ άλλων σχολείων από τον Ιωακείμ Γ' προκειμένου να ικανοποιήσει το κοινωνικό αίτημα για παροχή μόρφωσης στις ελληνορθόδοξες κορασίδες. Το Ιωακείμιο, εκτός από τη συνδρομή του Ευγενίδη, συντηρείτο επίσης από τις συνδρομές του Ανδρέα Συγγρού και ενός άλλου ευεργέτη, του Στέφανου Ζαφειρόπουλου³⁸. Η ίδρυση παρθεναγωγείων ήταν ένα από τα πρώτα αιτήματα του Ε.Φ.Σ.Κ.. Στον πρόλογο του πρώτου τόμου του περιοδικού του, το 1863, σημειώνονται τα εξής: «Οι δε ημέτεροι κατενόησαν, ότι μάτην εκπαιδεύονται οι άνδρες, εάν μη συμπαιδευθώσι και αι γυναίκες, αφ' ων ιδίως εξαρτάται η διάπλασις της επερχομένης γενεάς. Διό και οσημέραι αυξάνει παρ' ημίν ο αριθμός των παρθεναγωγείων συμπαραομαρτούσαν έχων και την των ηθών κοσμιότητα και την κατά Χριστόν πολιτείαν»³⁹. Σύμφωνα με την Τ. Σταύρου, η ίδρυση παρθεναγωγείων επιβαλλόταν, ώστε να δοθεί στις γυναίκες η δυνατότητα μόρφωσης, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα⁴⁰. Με την πάροδο του χρόνου το αίτημα αυτό προβάλλε όλο και πιο επιτακτικά. Από το 1861 είχε ξεκινήσει σταδιακά η αστικοποίηση της Κωνσταντινούπολης, τα αποτελέσματα της οποίας άρχισαν να φαίνονται στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, όταν η συμμετοχή των απλών οικοκυρών σε φιλανθρωπικές εκδηλώσεις ή πολιτιστικές και πνευματικές δραστηριότητες ήταν εξίσου δυναμική με εκείνη των λογίων γυναικών⁴¹, όπως και των ανδρών από κάθε κοινωνική τάξη. Το 1875 ιδρύθηκε ο "Υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Σύλλογος". Πρώτο άρθρο του κανονισμού του ήταν «η Εθνική διαπαιδαγώγησις του Γυναικείου φύλου εν τη Ανατολή»⁴². Στο πλαίσιο της αρχής

37. Βλ. στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, 14 (1890) 2.

38. Ό.π. Ο πλούσιος ομογενής Στέφανος Ζαφειρόπουλος από τη Μασσαλία, όπου διέμενε, ενίσχυε οικονομικά τα σχολεία της ορθόδοξης κοινότητας Γαλατά της Κωνσταντινούπολης. Πέθανε το 1896 αφήνοντας πολύ σημαντικό κληροδοτήμα για να συντηρούνται όλα τα σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Βλ. Μητροπολίτης Αγγιάλου Βασίλειος, "Λόγος εις το μνημόσυνον του αισιδίου Στεφάνου Ζαφειρόπουλου, Μεγάλου Ευεργέτου της ορθοδόξου κοινότητος Γαλατά", *ό.π.*, 20 (1897) 349-350. Το κληροδοτήμα του διαχειρίζονταν ο Ευστάθιος Ευγενίδης και ο Λεωνίδας Ζαρίρης. Μέρος του κληροδοτήματος διετίθετο και για τη συντήρηση της "Εθνικής Σχολής Γλωσσών και Εμπορίου". Βλ. Γραφείο Π. Κ., "Π. Κ. Εκπαιδευτική Επιτροπή", ΕΑ, 38 (1914) 89.

39. [Ανυπόγραφο], *περ. ο εν ΚΕΦΣ*, 1 (1863) γ'.

40. Βλ. Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 18.

41. Γνωστότερες λόγιες της Κωνσταντινούπολης, κατά την περίοδο που μας απασχολεί, ήταν η Σαπφώ Λεοντιάς, διευθύντρια της φιλομούσου εταιρείας "Παλλάς" (1882), η Θέκλα Πρασίνου, διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Ταταούλων (1883), η Ευθαλία Αδάμ, διευθύντρια του Ζαπείου (1891), η Ελένη Καλογερά, διευθύντρια της Ενοριακής Σχολής Σταυροδρομίου [=Κεντρικού Παρθεναγωγείου] (1868-1903), η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, διηγηματογράφος και διευθύντρια μαζί με τον Ι. Γρυπάρη της *Φιλολογικής Ηχώς* (1892 κ.εξ.), η Κορηνία Πρεβεζιώτου, διηγηματογράφος, ποιήτρια, ιδιοκτήτρια και διευθύντρια της εφημερίδας *Βοσπορίς* (1902-1905), η αδελφή της Αглаΐα, αρθρογράφος της ίδιας εφημερίδας, καθώς και η Αθηνά Γαϊτανοπούλου, διηγηματογράφος και διευθύντρια του *περ. Νέον Πνεύμα* από το 1909.

42. Βλ. Τατιάνα Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 118. Πρώτος πρόεδρος αυτού του συλλόγου ήταν ο επίσης εθνικός ευεργέτης Χρηστάκης Ζωγράφος.

αυτής λειτουργούσαν αρκετά παρθεναγωγεία, γνωστότερο από τα οποία ήταν το Ζάππειο (1882). Ξακουστή έμεινε επίσης η φιλόμουσος Εταιρεία "Παλλάς", στην οποία το 1882 εκπαιδεύονταν πενήντα πέντε κορίτσια, από τα οποία είκοσι δύο άπορα σιτίζονταν εκεί⁴³. Ο Ευστάθιος Ευγενίδης υπήρξε, καθώς φαίνεται, ένθερμος υποστηρικτής του προαναφερθέντος αιτήματος. Έτσι, ύστερα από έκκληση της Μεγάλης Εκκλησίας, έσπευσε να στηρίξει οικονομικά άπορη μαθήτρια του Ιωακεμείου, η οποία σπούδαζε για να βοηθήσει την πολυμελή οικογένειά της⁴⁴. Διετέλεσε έφορος του Ζωγράφειου Παρθεναγωγείου στο Νεοχώρι, στο οποίο κοσμήτρια είχε τοποθετηθεί η σύζυγός του⁴⁵. Η υποστήριξη όμως του Ευγενίδη στην υπόθεση της μόρφωσης των γυναικών εκδηλώθηκε εντονότερα το 1902 με μια εντυπωσιακή κίνησή του να αναλάβει εξ ολοκλήρου τη δαπάνη ανέγερσης του Κεντρικού Παρθεναγωγείου στην πτωχή ορθόδοξη κοινότητα της Προύσας. Ο Ευστάθιος Ευγενίδης ανακηρύχτηκε τότε με ομόφωνο ψήφισμα της κοινότητας "Μέγας Ευεργέτης" της και με το ίδιο ψήφισμα αποφασίστηκε να δοθεί στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο η ονομασία "Ευγενίδειο"⁴⁶. Ας σημειωθεί ότι το μεγάλο οικόπεδο για την οικοδόμησή του είχε δωρηθεί στην κοινότητα από τον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ⁴⁷. Ενώ ξεκινούσε η κατασκευή του παρθεναγωγείου της Προύσας, αποπερατώνονταν το πατριαρχικό παρεκκλήσιο, τη δαπάνη του οποίου είχε επίσης αναλάβει ο Ευγενίδης⁴⁸. Την παραμονή του έτους 1903 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ', ο οποίος διήγε τη δεύτερη πατριαρχεία του (1901-1912), έχρησε τον Ευστάθιο Ευγενίδη, ευεργέτη του πατριαρχικού οίκου με το ακόλουθο πατριαρχικό και συνοδικό σιγίλλιο⁴⁹:

ΙΩΑΚΕΙΜ

ελέω Θεού

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ

[απόσπασμα]

Αρ. πρωτ. 1

Εἰς τοὺς εν στενοτέρῳ κύκλῳ τὴν ευποιίαν ασκούντας καὶ μίαν ευεργετούντας παροικίαν καὶ εν κοινόν ἴδρυμα περιέποντας ὡς πολίτας αγαθοεργούς καὶ ελεή-

43. Βλ. στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, 3 (1882) 587.

44. Ο.π., 28 (1904) 460.

45. Ο.π., 25 (1901) 368.

46. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Η δωρεά του ευγενεστάτου κ. Ε. Ευγενίδου προς την ομογενή κοινότητα Προύσης", ό.π., 26 (1902) 180.

47. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Τα εγκαίνια των εν Προύση, 'Κεντρικών Ευγενιδείων Εκπαιδευτηρίων'", ό.π., 27 (1903) 460.

48. Ο.π., 26 (1902) 495.

49. Ο Πατριάρχης ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ "Ευεργετήριον Γράμμα", ό.π., 27 (1903) 20. Πρόκειται για πατριαρχικό σιγίλιώδες γράμμα με συνοδικές υπογραφές. Σχετικά με το σιγίλιο βλ. Ιερώνυμος Κοτσώνης, "Γράμμα", *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, 14 (1904) 637-641.

μονας διά πολλής άγομεν τιμής και επαίνους στεφανούμεν, ευχαριστίας μεν και ηθικής αμοιβής άξια ταύτα ουκ απεικότως λογιζόμενοι, υπόδειγμα δ' αξιόζηλον ευσεβείας προς τον Θεόν και αγάπης προς τον πλησίον τοις πολλοίς επιδεικνύμενοι, πολλώ μάλλον τιμήν τε και έπαινον και ευχαριστίας οφείλομεν τοις συλλήβδην τη Εκκλησία και τω Γένει εν δράσει ευεργεσίας και αγάπης αφοσιουμένοις, επ' ευρυτάτου τε οριζοντος μνημεία υϊκής στοργής αννψούσι και ευγενώς χαριζόμενοις τας αφειδέις χάριτας.

Τοιαύτης τοίνυν αυθορμήτου ροπής και γενναιοφρονος γνώμης απτά τεκμήρια πολλά τε και σπουδαία του εν τοις αριστεύσι του καθ' ημάς Γένους⁵⁰, ημίν δε λίαν αγαπητού και περισπουδάστου κυρίου Ευσταθίου Ευγενίδου υπ' όψει έχοντες, πολλές δε γινώσκοντες τας παροχάς αυτού εις τε επικουρίαν ιερών ναών⁵¹ και στήριξιν κοινοτικών παιδευτηρίων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων⁵², εις τε θεραπείαν πλείστων άλλων εκκλησιαστικών και εθνικών αναγκών⁵³, εν αϊς και η άρτι, ιδία αυτού αδρά δαπάνη, συντελεσθείσα οικοδόμησις⁵⁴ [...] εν γένει δε την αρετήν του ανδρός ως τε χριστιανού ευσεβούς και φιλανθρώπου, ως τε πολίτου φιλογενούς και φιλομούσου, ευ ειδότες, και οσημέραι φαινοτέροις σημείοις καθορώντες εκδηλουμένην, εκάστοτε μεν, από τοιούτων πράξεων αφορμώμενοι, λόγοις και γραμμασι την πλήρη εκκλησιαστικήν ημών ευαρέσκειαν διατρανούν ασμένως προθυμούμεθα. Νυν δ' εκφανέστερόν τε και ευσημότερον ταύτην τεκμηριώσαι, εκ καθήκοντος προνοίας εκκλησιαστικής, επιέμενοι, έγνωμεν ομοθύμω γνώμη και αποφάσει της περί ημάς Ι. Συνόδου, κοινή μεν ομολογήσαι τας εκ μέσης ψυχής ευχαριστίας ημών, πανδήμως δε την αυτού εκπρεπεστάτην ευγένειαν αναγράψαι και ανακηρύξαι **ευεργέτην του Πατριαρχικού Οίκου και εντιμότατον**

50. Ο όρος Γένος στην πατριαρχική ορολογία, αν και αποδίδει τον οθωμανικό όρο *millet*, δεν αντιστοιχεί απόλυτα σε αυτόν. Πρόκειται για έννοια ευρύτερη, που περιέχει ένα πολυεθνικό και πολύγλωσσο σύνολο λαών, το οποίο διοικητικά ήταν ενοποιημένο ως ποιμίνιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Επειδή η Εκκλησία αποτελούσε ωστόσο τον μοναδικό πολιτισμικό φορέα του χριστιανικού *millet* στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο όρος Γένος σημαίνει τελικά ένα πολυφυλετικό, πολιτισμικό σύνολο, το οποίο δομείται με βάση την ελληνική παιδεία. Αυτό συμβαίνει, γιατί η ελληνική γλώσσα και παιδεία χρησιμοποιήθηκαν από την πρωτοχριστιανική εποχή (*Παλαιά και Καινή Διαθήκη* κατ' αρχάς) ως όργανο έκφρασης της χριστιανικής σκέψης. Για το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου Γένος και τις μεταβολές του βλ. Πάρις Γουναρίδης, *Γένος Ρωμαίων: Βυζαντινές και νεοελληνικές ερμηνείες*, Αθήνα 1996.

51. Αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός των υπηρεσιών που προσέφερε ο Ευστάθιος Ευγενίδης στην Εκκλησία, όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε όλες τις τουρκοκρατούμενες περιοχές έως το 1912. Βλ. ενδεικτικά στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, 27 (1903) 35 και 187.

52. Βλ. Μ[ηνάς] Δ. Χ[αμουδόπουλος], "Φιλανθρωπικά Καθιδρύματα", ό.π., σελ. 88. Ο Ευγενίδης διετέλεσε επίσης μέλος της Εφορίας των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, ό.π., 15 (1891) 329. Για τη φιλανθρωπία του: ό.π., 30 (1906) 469. Βλ. επίσης ό.π., 31 (1907) 475.

53. Βλ. ενδεικτικά ό.π., 29 (1905) 451.

54. Πρόκειται για την ανέγερση του πατριαρχικού παρεκκλησίου στο όνομα του Αποστόλου Ανδρέα τον πρωτοκλήτου και την ανακαίνιση των πατριαρχικών κελιών για την καθημερινή προσευχή του Πατριάρχη και των κληρικών των Πατριαρχείων. Για την ιστορία του παρεκκλησίου και τη διακόμισή του βλ. "Εγκαίνια του πατριαρχικού παρεκκλησίου", ΕΑ, 28 (1904) 451-452.

υιόν της καθ' ημάς αγίας του Χριστού Μ. Εκκλησίας, τιμών των προσηκουσών αξιούμενον εν ταις πατριαρχικαίς υποδοχαίς και δεξιώσειςι, ζώντα δε και μετά θάνατον εν ταις εν τω πατριαρχικώ ναώ τελεταίς κατά το θρησκευτικόν έθος υπό των λειτουργούντων μνημονευόμενον [...].

Το Παρθεναγωγείο της Προύσας ολοκληρώθηκε και εγκαινιάστηκε τον Οκτώβριο 1903 και έμεινε γνωστό στην ιστορία της Μικράς Ασίας και του Πόντου έως το 1922 με την ονομασία "Κεντρικά Ευγενίδεια Εκπαιδευτήρια Προύσας"⁵⁵. Η προσφορά του Ευστάθιου Ευγενίδη στην ελληνική εκπαίδευση σε όλη την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο δεν σταμάτησε στην Προύσα με τα Ευγενίδεια Εκπαιδευτήρια. Η συνδρομή του για την ανέγερση της Κεντρικής Κοινοτικής Σχολής των Σαράντα Εκκλησιών της Αδριανούπολης υπήρξε σημαντική⁵⁶. Αδιάκοπη ήταν η φροντίδα του για την ίδρυση νέων σχολείων και πλήρης η συμπαράσταση και οικονομική στήριξή του στον Ιωακείμ Γ', όταν, για λόγους εθνικής ανάγκης, ξεκίνησε τις προσπάθειες ίδρυσης νέας Σχολής, για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εκπαίδευσης, στις αρχές του εικοστού αιώνα. Η Σχολή αυτή δημιουργήθηκε για να προσελκύσει τους Ελληνόπαιδες, που φοιτούσαν σε ξένα σχολεία, κυρίως γαλλικά, και υφίσταντο την προσηλυτιστική πίεση των παπικών με φορείς τους Ιησουίτες μοναχούς. Πρόκειται για την "Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου", της οποίας την ίδρυση και λειτουργία έχω ήδη πραγματευτεί σε παλαιότερη μελέτη μου⁵⁷. Η Σχολή λειτούργησε το 1909, αλλά οι προσπάθειες του Ιωακείμ Γ' είχαν ξεκινήσει αμέσως μετά τη δεύτερη ανάρρησή του (1901) στον πατριαρχικό θρόνο. Ήδη από το 1902 είχε συστήσει εφορεία για τη σχολή με σκοπό τον καταρτισμό προγράμματος, την εξεύρεση πόρων για τη συντήρησή της, την αναζήτηση κατάλληλου χώρου για την ανέγερση του κτιρίου και τη συνεργασία της με την Εμπορική Σχολή της Χάλκης για θέματα οικοτρόφων⁵⁸. Ανάμεσα στα πρώτα μέλη της εφορείας συγκαταλέγονταν ο Ευστάθιος Ευγενίδης και ο γνωστός μαχόμενος δημοτικιστής της Πόλης, Ζαχαρίας Φυτίλης⁵⁹. Το 1907 ο Ευστάθιος Ευγενίδης και η σύζυγός του κοινοποίησαν στον Οικουμενικό Πατριάρχη την ανέγερση φιλανθρωπικού καταστήματος, εις μνήμην του γιου τους Παυτιά. Το κατάστημα, που συμπεριέλαβε και φαρμακείο, κατασκευάστηκε για την

55. Ο π., 27 (1903) 459-460.

56. Βλ. στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, 28 (1904) 261.

57. Όπως στη σημείωση αρ. 29.

58. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Εφορία της σχολής των γλωσσών", ΕΑ, 27 (1903) 208.

59. Ο π. Ο Ζαχαρίας Φυτίλης υπήρξε ο δεύτερος πρόεδρος του συλλόγου των δημοτικιστών, που είχε ιδρυθεί στην Κωνσταντινούπολη με την επωνυμία "Τέχνη" (1908). Πρώτος πρόεδρος του συλλόγου αυτού ήταν ο Παναγιώτης Μπεκές, αδελφός του ποιητή Όμηρου Μπεκέ. Τον σύλλογο "Τέχνη" αποτελούσαν οι πρώτοι δημοτικιστές της Πόλης, οι οποίοι είχαν απομακρυνθεί από τον Ψυχάκη. Βλ. σχετικά Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Τα φιλολογικά σαλόνια της Πόλης», *Νέα Εστία*, 44 (1948) 918. Η συμμετοχή ενός δημοτικιστή στην εφορεία της Σχολής Γλωσσών και Εμπορίου αποτελεί πρόσθετη απόδειξη ότι οι δημοτικιστές της Πόλης δεν διώκονταν από τη Μεγάλη Εκκλησία, όπως έχει υποστηριχθεί και στη μελέτη μου της σημείωσης αρ. 29.

παροχή συσσιτίου σε απόρους, κυρίως μαθητές σχολείων της ενορίας Σταυροδρομίου στο Πέραν. Για να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη λειτουργία του, ο Ευγενίδης κατέθεσε στην Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα το ποσό των δέκα χιλιάδων λιρών Τουρκίας⁶⁰. Τότε ο Ιωακείμ Γ' με δεύτερο προς αυτόν και τη σύζυγό του πατριαρχικό και συνοδικό σιγilliώδες γράμμα κατοχύρωσε την εξαγγελία τους⁶¹. Μεγάλο χρηματικό ποσό διέθεσε επίσης ο Ευγενίδης για την έκδοση της άδειας της Εθνικής Σχολής Γλωσσών και Εμπορίου⁶², ενώ ολόκληρο το ποσό για την ίδρυση της Σχολής, όπως αναφέρω και στη σχετική μελέτη μου, αποκτήθηκε με εράνους της εφημερίδας *Πρόοδος*⁶³. Ο Ευστάθιος Ευγενίδης διετέλεσε τιμητικά πρώτος πρόεδρος της εφορευτικής επιτροπής της Σχολής⁶⁴, τα εγκαίνια της οποίας τελέστηκαν τον Οκτώβριο 1909⁶⁵.

Η συμβολή του Ευστάθιου Ευγενίδη σε επιστημονικού χαρακτήρα απόπειρες ήταν εξίσου σημαντική με εκείνη, που αφορούσε στην ίδρυση ή συντήρηση σχολείων. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο τύπωσε το 1904 στο τυπογραφείο του την κριτική έκδοση της *Καινής Διαθήκης*⁶⁶. Οι αλλεπάλληλες προσπάθειές του για την έκδοση αυτή υπήρξαν αναποτελεσματικές, έως ότου η γενναία χρηματοδότηση του Ευστάθιου Ευγενίδη, του Παύλου Στεφάνοβιτς Σκυλίτση και άλλων ευεργετών εξασφάλισε το 1899 το τυπογραφικό υλικό⁶⁷. Ας σημειωθεί ότι η Μεγάλη Εκκλησία είχε αντιδράσει έντονα στη δημοσίευση της μετάφρασης του Πάλλη στην εφημερίδα *Ακρόπολις* (1901)⁶⁸. Ο Ιωακείμ Γ' και η Ιερά Σύνοδος έγγραφαν στη Εκκλησία της Ελλάδος ότι «αποτολμούνται εγχειρήματα θρησκευτικώς τε αδόκιμα και εκκλησιαστικώς επίμεμπτα και κατάκριτα επί θρησκευτική

60. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Νέον Φιλανθρωπικόν Ίδρυμα, Ε. Ευγενίδη, [Επιστολή προς Α.Θ.Π.]", ΕΑ, 31 (1907) 475.

61. Βλ. Ο Κων/πόλεως εν Χριστώ διάπυρος ευχέτης, Γ') "Επιστολή τη κ. Μαρία, Ευγενίδου" και Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ, Δ') "γράμμα ευεργετήριον", ΕΑ, 32 (1908) 8.

62. Βλ. "Πρακτικά της Συνεδρίας ΑΧΛΣΤ' (Εκτακτος γενική) τη 12^η Μαρτίου 1909", περ. *Ο εν ΚΕΦΣ*, 30 (1909) 24. Σχετικά με τη Σχολή συμπληρώνουμε εδώ ότι ανάμεσα στις φιλολογικές και λογοτεχνικές εκδηλώσεις της διοργανώθηκε και λαμπρή εκδήλωση του Συνδέσμου αποφοίτων της για τον Κ. Παλαμά, τον Δεκέμβριο 1921. Βλ. σχετικά περ. *Ο Λόγος*, 4 (1922) 91. Ο σύνδεσμος των αποφοίτων της Σχολής συνέχισε τις πνευματικές δραστηριότητές του και στην Αθήνα μετά το 1922. Βλ. Ποσάντζη, ΕΣΓΕ, σελ. 451-452.

63. Βλ. Ποσάντζη, ΕΣΓΕ, σελ. 446-447.

64. Βλ. στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, 33 (1909) 323.

65. *Ο.π.*

66. *Ο.π.*, 28 (1904) 478. Σχετικά με την έκδοση βλ. *Η Καινή Διαθήκη*, εγκρίσει της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας. Εν Κωνσταντινουπόλει, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου 1904.

67. *Ο.π.*, 23 (1899) 110. Ο Ευστάθιος Ευγενίδης ήταν εξ αγχιστείας συγγενής με την οικογένεια Σκυλίτση. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα", *ό.π.*, 29 (1905) 267. Ο Παύλος, που αναφέρεται εδώ ήταν ο αδελφός του Δημήτριου Στεφάνοβιτς Σκυλίτση, για τον οποίο κάνει λόγο στο ελεγείο και στην επιστολή του ο Αχ. Παράσχος.

68. Σχετικά με τη μετάφραση του Πάλλη βλ. ενδεικτικά Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος*, Αθήνα 1943, σελ. 126-128.

και ηθική βλάβη των πιστών»⁶⁹. Τη συγκεκριμένη επομένως χρονική στιγμή η επανέκδοση της *Καινής Διαθήκης* ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη. Αξιοσημείωτη είναι και η μέριμνα του Ευγενίδη για τη διάδοση των νομισματολογικών σπουδών στην Κωνσταντινούπολη⁷⁰, οι οποίες ήταν πολύ διαδεδομένες την εποχή που εξετάζουμε. Αξιοσημείωτη είναι και η δωρεά του στον Ε.Φ.Σ.Κ., το 1910, για τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας του, την οποία ο Σύλλογος διέθεσε για τη διοργάνωση Συνεδρίων και επισκευές του κτιρίου του⁷¹. Το 1912 χρηματοδότησε προκηρύξεις τριών διαγωνισμών για την έρευνα της ιστορίας της Αδριανουπόλεως, της Αίνου και της Ραιδεστού⁷².

Ο Δημήτριος Βικέλας, ο οποίος διέμενε στο Παρίσι μεταξύ των ετών 1873 έως 1900⁷³, είχε προσκληθεί ως επίσημος ομιλητής από τον Ε.Φ.Σ.Κ., το 1890⁷⁴. Βιογράφοι του Βικέλα μαρτυρούν ότι είχε στο Παρίσι στενή συνεργασία με τον Δημήτριο Στεφάνοβιτς Σκυλίτση⁷⁵, συγγενή εξ αγχιστείας του Ευστάθιου Ευγενίδη⁷⁶, ο οποίος επισκεπτόταν επίσης τακτικά το Παρίσι για επαγγελματικούς σκοπούς⁷⁷. Ο Βικέλας γνωριζόταν και συνεργαζόταν με τον Ευγενίδη. Η αγάπη και των δύο για τις Τέχνες φαίνεται από την οικονομική ενίσχυση της Μουσικής Σχολής, την οποία είχε ιδρύσει ο Εκκλησιαστικός Μουσικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως⁷⁸. Το 1905 υλοποιήθηκε η πρωτοβουλία του Βικέλα να μερμηνήσει ο "Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων" για τη διάθεση στα ελληνικά σχολεία εποπτικών πινάκων διδασκαλίας σχετικών με το μάθημα των Θρησκευτικών⁷⁹. Τις σχολικές αίθουσες κοσμούσαν έως τότε κακόγουστες παραστάσεις από την *Παλαιά* και την *Καινή Διαθήκη*, οι οποίες ερμηνεύονταν με ελάχιστες ελληνικές λέξεις και περισσότερες ξένες⁸⁰. Η αγορά του υλικού για την υλοποίηση του σχεδίου αυτού του Βικέλα πραγματοποιήθηκε χάρη στη δωρεά του Ευ-

69. Βλ. στην ΕΑ, 25 (1901) 501. Πβ. και Τατιάνα Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 238.

70. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Φιλόμουσος δωρεά", ΕΑ, 27 (1903) 199.

71. Βλ. Τατιάνα Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 270. Ο πεθερός του Ευστάθιου Ευγενίδη, Παντιάς Σεκιάρης Σκυλίτσης, ήταν ένας από τους μεγάλους δωρητές του Ε.Φ.Σ.Κ.. Βλ. ενδεικτικά περ. *Ο εν ΚΕΦΣ*, 8 (1875) κα'.

72. Βλ. Ευστάθιος Ευγενίδης. [Νεκρολογία], *ό.π.*

73. Βλ. Γ. Θ. Ζώρας, *ό.π.*, σελ. 294 και 295.

74. Όπως στη σημείωση αρ. 8.

75. Για τη συνεργασία του Βικέλα με τον Δημήτριο Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση (πρόκειται για το ίδιο πάντοτε πρόσωπο, στο οποίο ο Παράσχος αφιέρωσε το ελεγείο του, σημ. αρ. 23), βλ. Αλέξανδρος Αρ. Οικονόμου, *Τρεις Άνθρωποι. Συμβολή εις την Ιστορίαν του ελληνικού Λαού (1780-1935). Τόμος Β', Δημήτριος Βικέλας (1835-1908)*. "Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία", Αθήναι 1953, σελ. 448-449.

76. Όπως στη σημείωση, αρ. 66.

77. Βλ. ενδεικτικά στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά", της ΕΑ, 25 (1901) 18 και 27 (1904) 487.

78. *Ο.π.*, 26 (1902) 228 και 27 (1903) 214 και 224.

79. Για τη συλλογή εποπτικών πινάκων διδασκαλίας του Δ. Βικέλα, τους οποίους, με πρωτοβουλία του, εξέδιδε ο "Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων" βλ. Αλέξανδρος Αρ. Οικονόμου, *ό.π.*, σελ. 563. Βλ. επίσης Γ. Θ. Ζώρας, *ό.π.*, σελ. 294.

80. Βλ. [Ανυπόγραφο], "Σπουδαία Εθνική Ανάγκη", ΕΑ, 28 (1905) 565-566.

στάθιου Ευγενίδη. Η Μεγάλη Εκκλησία χαιρετίζοντας αυτήν την ενέργεια ως σπουδαία εθνική ανάγκη, επιπλέον επισήμαινε: «Δέκα λαμπροί πίνακες, ευμεγέθεις [...] παριστώσι μεν ισαριθμούς εκ των της Καινής Διαθήκης σκηνών, τοσούτον δε ζωηράν προξενούσι τω ορώντι την εντύπωσιν, ώστε να συμπληρώσι το έργο του διδασκάλου, εγγαράττοντες ανεξιτήλως εν τη μνήμη του μικρού μαθητού τα διδασκόμενα»⁸¹.

Οι ευεργεσίες του Ευστάθιου Ευγενίδη προξένησαν ευαρέσκεια όχι μόνο στους λογίους ομογενείς της Ανατολής, αλλά και στους Ελλαδίτες. Ο επίσκοπος Παμφίλου Χριστόδουλος Μελισσηνός αφιέρωσε στον "μεγάτιμο ευεργέτη" πόνημά του, σχετικό με την ιστορία των Ταταούλων, αποκαλώντας τον «καύχημα και αγκλίσμα των κλεινών Ταταούλων»⁸², ενώ οι ποικίλες δωρεές του αποτέλεσαν για τον σατιρικό ποιητή μας Γεώργιο Σουρή πηγή έμπνευσης, όπως φαίνεται από τους παρακάτω στίχους του:

*Κι' εσκέφθη Μεγαλόσταυρον στον Θεωδωρή να δώση
για να τον δη ο Θεωδωρής και κάπως ξεθυμώση.
Συνέβη δε στων τελετών τα θαύματα τα τόσα
κι' αρχαίου Αυτοκράτορος η σπάθη να βρεθί,
κι' ο Ευγενίδης ο ξυπνός την πήρε όσα όσα
και ήλθε στον Διάδοχον να δώση το σπαθί»⁸³.*

Οι ειδήσεις για τον Ευστάθιο Ευγενίδη μετά τον θάνατο του Ιωακείμ Γ' (1912) γίνονται όλο και πιο σπάνιες έως τον θάνατο του ίδιου, το 1913, οπότε στην ΕΑ δημοσιεύεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκτενής νεκρολογία καθώς και συλλυπητήριο προς την οικογένειά του επιστολή του πατριάρχη Γερμανού⁸⁴. Όπως επισημαίνεται και στην μελέτη μου για την "Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου", η προσωπικότητα του Ιωακείμ Γ' ήταν τόσο ισχυρή, που είχε διαίρεσει τους Ρωμιούς σε ιωακεμικούς και αντι-ιωακεμικούς με προεξάρχουσες τις εφημερίδες *Πρόδο* και *Νεολόγο* αντιστοίχως. Είναι αξιοσημείωτο ότι το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων του Ευστάθιου Ευγενίδη παρατηρείται κατά την πρώτη και δεύτερη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ'.

81. Ο.π..

82. Βλ. Μελισσηνός Χριστόδουλος (δ.ν.), "Τω μεγατίμω εθνικώ ευεργέτη Κυρίω Κυρίω Ευσταθίω Ευγενίδη. Γενναίω αρωγώ των Μουσών πολυτίμω δε προστάτη του παρόντος έργου ελάχιστον δείγμα ευγνωμοσύνης και τιμής", ό.π..

83. Γεωργίου Σουρή, "Ανάλεκτα, Δ". Τα Άπαντα, τόμος δεύτερος. Άπαντα Νεοελλήνων Συγγραφέων. Γενική Επιτοασία Σπύρου Μελά, Ακαδημαϊκού. Εκδ. οίκος "Βίβλος", [Αθήνα] 1954, σελ. 26. Σύμφωνα με τον σχολιαστή της έκδοσης αυτής, ο τραπέζιτης από την Κωνσταντινούπολη Ευγενίδης δώρισε στον Διάδοχο του ελληνικού θρόνου για την ενηλικίωσή του ξίφος, το οποίο ισχυριζόταν ότι ανήκε στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Τα γεγονότα που σατιρίζει εδώ ο Σουρής, συνέβησαν από το 1886 και εξής.

84. Όπως στη σημείωση, αρ. 20β.

Κατά την περίοδο των βαλκανικών πολέμων οι πληροφορίες για τη δραστηριότητα των ομογενών επιχειρηματιών της Κωνσταντινούπολης είναι λιγοστές και ελάχιστες δημοσιεύονται κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Τον Ιανουάριο 1922 στο περιοδικό *Ο Λόγος* της Πόλης διαβάζουμε τα παρακάτω σχόλια: «Τη θεατρική παράσταση που έδωσε το Ζωγράφειο στο Νέο Θέατρο, με το θίασο Ιατρίδου-Βεάκη- Νέξερ, την τίμησε και ο κ. Ευγενίδης. Μα στη δεύτερη πράξη θορυβώντας επιδειχτικά σηκώθηκε να φύγει [...] Το δράμα που τόσο πολύ πείραξε τα νεύρα του κ. Ευγενίδη ήταν το "Σα τα Φύλλα" του Τζακόζα [...]. Είχαμε την αξίωση να εκτιμήσει ο κ. Ευγενίδης την κατάσταση. Ο πλούτος του, η βαθμίδα του η κοινωνική, τα ταξείδια και τα περιβάλλοντά του εφантаζόμαστε πως θα τον είχαν σε κάποια συνάφεια με τη σημερινή φιλολογική παραγωγή [...]. Εφантаζόμαστε ακόμα πως ο κ. Ευγενίδης είχε καθήκον [...] να ενθαρρύνει τους καλλιτέχνες που μένουν νησιτικοί [...]. Δεν το κάμει [...]. Τους βρίζει κιόλας. Αλλοίμονο! Είναι το μυστικό που μας ψιθύρισε από καιρό και που η στάση του κ. Ευγενίδη ήρτε πιο τρανό, πιο φωναχτερό να το κάμει. Σ' άλλα κοινωνικά στρώματα οργούν οι υγιεινοί οργανισμοί που καθαρά βλέπουν [...] και είν' έτοιμοι [...] να υποβληθούν σ' όλες τις θυσίες για να μπορέσουν να θεμελιώσουν [τις τολμηρότερες ιδέες]»⁸⁵.

Όλες σχεδόν οι ειδήσεις που αναφέρονται στο επώνυμο "Ευγενίδης" μετά το 1913, είναι για τον γιο του Ευστάθιου, Στέφανο⁸⁶, τον οποίο ο πατέρας του είχε αφήσει διαχειριστή του Οικονομικού Συσσιτίου⁸⁷. Τα σχόλια του *Λόγου* υπογράφει ο εκδότης του Γιάννης Χαλκούσης, ένας άλλος ευπατρίδης, που αναδείχθηκε μετά τον πόλεμο, την περίοδο της Ανακωχής (1918-1922)⁸⁸. Στην παραπάνω αναφορά, όπως διαπιστώνεται, υπάρχουν αιχμές για την παρακμή πλέον της οικογένειας Ευγενίδη. Την ίδια χρονική περίοδο ο γνωστός δημοτικιστής της Πόλης, διηγηματογράφος, ποιητής και κριτικός της λογοτεχνίας, Αντώνης Γιαλούρης, σχολίαζε στον *Λόγο* και την παρακμή του Ε.Φ.Σ.Κ.⁸⁹. Επισημαίνεται ότι η παρακμή αυτή της πολιτικής κοινωνίας σημειώνεται παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Εν κατακλείδι, η ευποΐα στην ορθόδοξη Ανατολή υπήρξε ο κατεξοχήν

85. [Γιάννης] Χ[αλκούσης], "Καλλιτεχνικά γούστα αριστοκράτη", *Ο Λόγος*, 4 (1922) 89-90. Στο παραπάνω απόσπασμα έχει τηρηθεί η ορθογραφία και η στίξη του πρωτοτύπου.

86. Βλ. ενδεικτικά Τ. Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 284. Από το έτος 1911 κ.εξ. ως τακτικό μέλος του Ε.Φ.Σ.Κ. αναφέρεται μόνο ο Στέφανος Ευγενίδης και όχι ο πατέρας του Ευστάθιος, ο οποίος μνημονευόταν έως το 1910. Βλ. "Τακτικά μέλη" *ό.π.*, 33 (1914) ζ' και σε "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, από το 1912 κ.εξ.

87. Όπως στη σημείωση αρ. 58. Ο Στέφανος Ευγενίδης είχε νυμφευθεί την κόρη του Λεωνίδα Ζαράφη. Βλ. στα "Εκκλησιαστικά Χρονικά" της ΕΑ, 29 (1905) 445.

88. Για τον Γιάννη Χαλκούση βλ. τα εξής: Ελένη Χαλκούση, *Πόλη αγάπη μου*, Αθήνα 1981 και Όμηρος Μπεκές, "Γιάννης Χαλκούσης", [Νεκρολογία], εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, της 20^{ης} Αυγούστου 1961.

89. Βλ. Α[ντώνης] Γ[ιαλούρης], "Χρεοκοπία", *Ο Λόγος*, *ό.π.*, σελ. 86-87.

παράγοντας που συνέβαλε στην άνθηση και διάδοση της ελληνικής παιδείας, από το 1861, έτος ίδρυσης του Ε.Φ.Σ.Κ., έως το 1922. Η κατάσταση που επικρατούσε στην παιδεία έως τότε (η οποία είχε αρχίσει να αλλάζει, ιδιαίτερα από το 1880 και έπειτα, όταν ιδρύθηκε η "Φιλεκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότης") απεικονίζεται από τον αρθρογράφο της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*: «*Η πενία και η κακοδαιμονία του εν ταις επαρχίαις λαού, εκώλυνον αυτό του επιδιώξαι την πνευματικήν αυτού παλιγγενεσίαν [...]. Εκ τούτου η της αμαθείας ασέληνος νύξ το πυκνόν αυτής επεξέτεινεν μανδύαν και συνεκάλυψε τας όψεις του πλείστου μέρους του ευσεβούς πληρώματος, ούτινος μέρος εν τη επί μακρόν διαρκεσάση ταύτη νυκτί, απώλεσε την συναίσθησιν της ιδίας καταγωγής, και εκ της λαμπρότητος του προτέρου πνευματικού ύψους, εξέπεσεν εις την ταπεινήν σφαίραν καθυπνώσεως της εθνικής αυτού συνειδήσεως*»⁹⁰.

Η πνευματική παλιγγενεσία κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα και η διατήρηση της εθνικής συνειδήσης οφείλονται κυρίως στις δραστηριότητες των συλλόγων και την ευποιία σε ολόκληρη την καθ' ημάς Ανατολή. Όλοι οι ευεργέτες, που μνημονεύονται εδώ, διετέλεσαν μέλη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και μεριμνούσαν με τη γενναία οικονομική στήριξή τους για το σύνολο των επιστημονικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων του. Αξιόλογη λοιπόν είναι η συμμετοχή των ευεργετών στην εξέλιξη της πνευματικής ζωής, όχι μόνο χάρη στις πράξεις τους, αλλά, γιατί αυτές, όπως είδαμε, ενέπνεαν και τους λογοτέχνες μας. Αξιομνημόνευτες είναι επίσης η σεμνότητα και η αρετή τους, όπως μαρτυρούν οι στίχοι του Αχιλλέα Παράσχου για τον Δ. Σκυλίτση και την οικογένειά του, ιδιαίτερα ο στίχος δεν τώβλεπαν εφημερίδες..., ή οι στίχοι του Γεωργίου Βιζυηνού για τον Γ. Ζαρίφη.

90. Μ[ηνάς] Δ.. Χ[αμουδόπουλος], "Η Φιλεκπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότης", ό.π., σελ. 85.